

УДК 81'373.611

Лариса Азарова,
Людмила Радомська**ВИВЧЕННЯ ІМЕННИКІВ-ЮКСТАПОЗИТІВ
В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті висвітлено трактування природи іменників-юкстапозитів у вітчизняному мовознавстві, досліджено основні словотвірні тенденції та окреслено подальші перспективи розгляду цих мовних одиниць.

Ключові слова: іменник-юкстапозит, словотвірні тенденції, кореляція, зрощення, сурядний і підрядний синтаксичний зв'язок, і-подібне та як-подібне значення.

The article deals with interpretation of the nature of “yukstapozit’s” nouns in Ukrainian linguistics, research basic tendencies of word-formation and subsequent prospects of consideration of these linguistic units.

Key words: noun-„yukstapozit”, tendencies of word-formation, correlation, accretion, coordinative and contract syntactical connections, “і”-alike and “як”-alike meanings.

Останнім часом засвідчено істотне зростання чисельності студій, присвячених вивченню словотворення загалом та частково тенденціям розвитку словотворення української мови зокрема. Що ж до вивчення процесів утворення складних слів, їх словотвірної структури й семантики, то сучасна українська дериватологія оперує ґрунтовними дослідженнями (праці Є. Рудницького, І. І. Ковалика, Н. С. Родзевич, В. М. Русанівського, В. О. Горпинича, М. П. Богуцької, Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенської, О. О. Селіванової та ін.). Порівняно з композитами, проблемі утворення й функціонування іменників-юкстапозитів приділяється значно менше уваги, прослідковується деяка розбіжність у трактуванні природи цих одиниць, залишається немало необґрунтованих міркувань, що зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Метою статті є простежити основні словотвірні тенденції, що намітилися в українському мовознавстві стосовно вивчення іменників-

юкстапозитів, окреслити перспективи подальшого їх розгляду.

Поняття „юкстапозит, складноскладене слово” сформувалися в сучасній українській лінгвістиці на базі різних уявлень і концепцій. Окремі зауваги щодо особливої природи багатьох складних слів з двох іменникових основ знаходимо ще у працях Л. А. Булаховського. Учений зазначав, що в таких словах «більш-менш чітко зберігається самостійне значення складових частин, тобто, створюючи одне поняття, ці іменники до деякої міри вносять двочленність у його значення...» [6, с. 422].

У подальших дослідженнях складні іменники, представлені без з'єднувального голосного за моделлю «іменник+іменник», розглядалися найчастіше лише з погляду їх утворення, а поділ складних слів на групи та підгрупи за різними диференційними ознаками залишався поза увагою дослідників.

Н. С. Родзевич називає спосіб утворення таких слів нейтральним словоскладанням, що, на відміну від синтаксико-морфологічного, не має ніяких показників граматичного оформлення, при цьому самостійні компоненти складного слова перебувають між собою у співположенні (юкстапозиції). Дослідниця вказує на певний синтаксичний зв'язок між головним компонентом та прикладкою, що виражає переважно його якість або властивість і має у своїй основі порівняння або метафору: *сміх-дзвін*, *король-змій*, *батьківщина-мати*, *завод-велетень*. Слід зазначити, що крім сполучень із прикладкою, Н. С. Родзевич уже виокремлює ті, де компоненти синонімічні (*бур'ян-будяк*, *шлях-дорога*, *спогади-думи*), або протилежні чи різні за значенням (*батько-матір*, *купівля-продаж* та ін.) [7, с. 16 –18]. Уже згодом виникає твердження про сурядний та підрядний тип відношень між компонентами юкстапозитів.

М. М. Фещенко, розглядаючи словотвірну будову українських назв лікарських рослин, також наголошував на тому, що при словоскладанні виникають лексичні одиниці, до складу яких входять самостійні слова, а не

морфеми (*в'яз-трава, глід-колюх, п'ядич-плаун*), і теж називав один із компонентів такого складного утворення прикладкою [10, с. 85 – 86].

У дослідженнях українських мовознавців пізнішого періоду зафіксовано різні терміни на позначення моделі «іменник+іменник без з'єднувального голосного»: складені слова (В. Т. Коломієць, В. О. Горпинич), складноскладені слова (Н. І. Безбородько), сполучення іменників за типом прикладок (В. М. Русанівський), юкстапозити (А. О. Білецький, Н. Ф. Клименко).

Слід виокремити й інший погляд щодо зв'язку прикладки з пояснювальним іменником: Є. В. Коротеви́ч та ще деякі мовознавці трактують його як проміжний між сурядним і підрядним, називаючи *корелятивним*. За визначенням А. П. Загнітка, кореляція – це тип підрядного зв'язку, при якому семантичне поширення головного члена здійснюється вибірково і визначається його частиномовною належністю та інвентарем його граматичних категорій. При кореляції компоненти словосполучення співвідносяться, залежний компонент виступає семантичним конкретизатором головного [4, с. 13].

Варто відзначити як позитивне, що у працях В. М. Русанівського, В. О. Горпинича та інших виділено групи слів, утворених словоскладанням. Так В. М. Русанівський виділяє такі семантичні явища: 1) поєднання рівноправних, семантично не взаємопідпорядкованих іменників, що передають якийсь узагальнений символ: *правда-воля* (найвища справедливість); 2) утворення, у яких другий іменник підкреслює якусь характеристичну ознаку у змісті першого: *князь-жених, діточки-дівчата*; 3) перший іменник виступає як означення до другого: *сльози-слова, журба-мова*; 4) складні слова із семантикою особи, у яких другий іменник виділяє за якоюсь ознакою перший: *цар-пророк, кесар-бог, учитель-дяк* [8, с. 8].

В. О. Горпинич теж виділяє чотири групи складних слів, що утворилися словоскладанням: 1) редуплікація (*тихо-тихо, ледь-ледь*); 2) синонімічні єдності: *пане-брате, стежки-доріжки*; 3) семантичні єдності:

діди-прадіди, внуки-правнуки; 4) прикладкові сполучення: *дівчина-смуглянка, вовк-жадняга* [2, с. 128].

Значний внесок у дослідження названих одиниць зроблено у працях Н. Ф. Клименко. Дослідниця визначає юкстапозицію як «складання кількох оформлених слів або форм слів, для яких характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних: *інженер-механік, цьогорічний*» [5, с. 6].

К. Г. Городенська аналізує структуру складних іменників у контексті семантичного синтаксису і робить такий висновок: «Складні іменники української мови є формально-граматичними репрезентантами різних типів семантично елементарних речень» [1, с. 28].

Деякі мовознавці розглядають юкстапозицію як зрощення різних компонентів, зокрема О. А. Стишов, З. С. Сікорська. Досить ґрунтовною нам видається розвідка О. А. Стишова про основні тенденції розвитку сучасного українського словотворення. Зауважимо, що серед факторів впливу на словотворення дослідник виділяє тенденцію до глобалізації. Вона засвідчена в істотному зростанні «кількості іншомовних за походженням твірних слів-основ, які позначають важливі реалії та поняття певної історичної доби. Вони «виявляють підвищений словотвірний потенціал, сприяють розширенню словотвірних парадигм і гнізд» [9, с. 137]. Найбільш типовими є: *I(i)нтернет, імідж, піар, рейдер, есемес, месидж*, ін. За їх допомогою утворилися наступні юкстапозити: *Інтернет-кафе, інтернет-магазин, інтернет-користувач, інтернет-новини, піар-кампанія, піар-менеджер, есемес-вікторина, есемес-голосування* тощо. У сучасній українській мові інтенсифікувалося творення композитів за допомогою юкстапозиції, як зазначає дослідник. «Продуктивними в цих складних словах є компоненти інтернаціонального характеру», наприклад *медіа-дискурс, бізнес-ідея, шоу-матч, блиц-курс, фітнес-клас, імідж-експозиція, банк-кредитор, гала-концерт* та ін. [9, с. 139].

На нашу думку, заслуговують уваги й окремі найновіші праці в

досліджуваній галузі. Так Л. Козак вивчає словотвірний аспект української електротехнічної термінології, Т. Лепеха – лексико-семантичні та словотвірно-структурні особливості судово-медичної термінології; Л. Філюк розглядає словотвірний аспект української терміносистеми інформатики. А. Ніколаєва зосереджує увагу на структурно-семантичній характеристиці термінології програмування, комп'ютерних мереж та захисту інформації. Деякі аспекти деривації (на основі термінології гірничої справи) вивчає О. Колган. Н. Попова досліджує структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської мови. Г. Віняр, розглядаючи словотвірні тенденції в сучасній українській мові, виділяє нову юкстапозитну модель з першим незмінюваним компонентом під впливом запозичень.

Слід зазначити, що більшість авторів дотримується вже усталеної термінології, а також висловлюють власні погляди та переконання стосовно словотвірних, семантичних, стилістичних аспектів юкстапозитів різних лексико-семантичних груп. Ось одна з найпоширеніших думок: «Утворення складних слів зумовлене такими словотворчими процесами, як основоскладання, словоскладання та аббревіація. У зв'язку з цим складні слова поділяють на композити, юкстапозити та аббревіатури» [3, с. 16].

Так, наприклад, С. Ю. Жарко у своєму дисертаційному дослідженні розглядає словотвірні значення складних дериватів, спираючись на синтаксичні відношення, наявні між складовими компонентами цих похідних. Ми поділяємо думку дослідниці про те, що оскільки відсубстантивні іменникові композити здатні корелювати із синтаксичними конструкціями, в основі яких лежить сурядний або підрядний зв'язок, аналізовані деривати поділяються на дві групи: із синтаксично рівноправними твірними основами (словами) та такі, компоненти яких підпорядковані один одному [3, с. 17].

До першої групи належать композити, твірні основи яких поєднуються сполучними голосними, та юкстапозити, побудовані за моделлю сурядного словосполучення (*лісостеп, зчитування-записування*). До другої групи

зараховуємо композити та юстапозити, компоненти яких не є рівноправними, оскільки перебувають в особливих відношеннях підпорядкування один одному, а також абревіатури (*скловаріння, газообмін, крос-засоби, оператор-вираз, міськком*).

Нам видається слушною думка про те, що здатність іменникових основ поєднуватися сурядним або підрядним синтаксичними зв'язками зумовлена їх семантикою: синтаксично рівноправними можуть бути іменники однієї тематичної групи, наприклад: *купівля-продаж* – «купівля і продаж», *генерал-лейтенант* – «і генерал, і лейтенант». Іменники різних тематичних груп поєднуються підрядним зв'язком, наприклад: *оригінал-макет* – «оригінальний макет», *блок-маркер* – «блоковий маркер», *крекінг-процес* – «крекінговий процес», *сльози-слова* – «слова як сльози», *країна-донор* – «країна як донор».

Відповідно до названих груп іменники-юстапозити поділяємо на складні утворення з *і*-подібним та *як*-подібним значенням. Перший підтип характерний багатьом юстапозитам, компоненти яких можна об'єднати сурядним сполучником *і*, наприклад: *батько-мати* – «батько і мати», *крісло-диван* – «і крісло, і диван», *ввіз-вивіз* – «ввіз і вивіз», *повторення-відтворення* – «повторення і відтворення», *згортка-розгортка* – «згортка і розгортка» та ін.

Другий підтип репрезентований складними утвореннями, у яких складові компоненти не рівноправні синтаксично, а розгортаються в підрядні словосполучення із сполучником *як*. Мотивуючими частинами (*основами*) при цьому однаково є як інтернаціональні компоненти, так і основи власне українських слів. Проте слід одразу зазначити, що поділ юстапозитів за відношеннями (сурядними чи підрядними) між твірними компонентами на утворення з *і*-подібним та *як*-подібним значенням є до певної міри досить умовним. Так, порівняймо значення юстапозита *салон-вагон*, що може розглядатися наступним чином: «і салон, і вагон», «салон як вагон», «вагон як салон».

Як-подібне значення може бути виражене перифразами „те, що подібне до чогось” або „той, хто схожий на когось”, для прикладу: *миша-ручка*, *комп'ютер-блокнот*, *меч-риба*, *грот-щогла*, *меню-каскад*, *картотека-каталог* тощо.

Окремо розглянемо групу юкстапозитів на зразок *альфа-тестування*, *блок-система*, *вакуум-апарат*, *гамма-установка*, *дизель-генератор*, *дизель-мотор*, *компакт-диск*, *штаб-лікар*, *чар-зілля*. У цих іменниках постпозитивний компонент, як правило, виступає опорним, а інший, в препозиції, має означальний характер. У зв'язку з цим такі іменники-юкстапозити можуть трансформуватися в атрибутивні словосполучення, напр.: *блок-система* – „блокова система”, *вакуум-апарат* – „вакуумний апарат”, *дизель-генератор* – „дизельний генератор”, *компакт-диск* – „компактний диск”, *штаб-лікар* – „штабний лікар”, *чар-зілля* – „чарівне зілля”.

Отже, здійснений аналіз засвідчує, що українське мовознавство має давні словотвірні традиції у вивченні складних слів, утворених способом словоскладання. Серед іменників-юкстапозитів виділяємо ті, яким властиве *i*-подібне та **як**-подібне значення відповідно до типів зв'язку між компонентами. Особливо пожвавився інтерес науковців до процесів словотворення в останні десятиріччя, що пов'язано зі зростанням кількості складних слів у сучасній українській літературній мові. Проте вони переважно носять фрагментарний характер, є недостатньо простудійованими. Тому надалі варто зосередити увагу на комплексному дослідженні цього лінгвістичного явища, зокрема на виявленні груп семантичних відношень між структурними компонентами іменників-юкстапозитів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27 – 34.

2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посіб. / Горпинич В. О. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
3. Жарко С. Ю. Типологія словотвірних значень відсубстантивних похідних : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01. «Українська мова» / С. Ю. Жарко. – Дніпропетровськ, 2008.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / Загнітко А. П. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 436 с.
5. Клименко Н. Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Клименко Н. Ф. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
6. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – 518 с.
7. Родзевич Н. С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 10 – 19.
8. Русанівський В. М. Історична лексика в поезії Т. Г. Шевченка // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 3 – 10.
9. Стишов О. Сучасне українське словотворення : основні тенденції розвитку // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – 348 с. – С. 136 – 147.
10. Фещенко М. М. Словотворча будова українських назв лікарських рослин // Мовознавство. – 1972. – № 6. – С. 84 – 86.